

A SZÓLÁSOK HELYÉRŐL A TRANSZFORMÁCIÓS NYELVLEÍRÁSBAN

DR. SZABÓ ISTVÁN

Közlésre érkezett: (1977. január 31.)

A jelentés és a grammatikai műveletek (transzformációk) összefüggésének vizsgálatából – Vö. Chomsky (1971), Lakoff (1971) – kitűnik, hogy a generatív grammatikusoknak a transzformációk jelentésmegőrző jellegére vonatkozó eredeti álláspontja módosításra szorul. A generativisták rendszerének érvényessége azonban nemcsak a kötetlen szerkezetek jelentése és transzformációja vonatkozásában kérdéses, hanem az állandósult, megkövesült szerkezetek (szólások, közmondások) vonatkozásában is. Ezeket mind Katz–Fodor, mind Chomsky figyelmen kívül hagyta. Katz és Postal (1963) egy rövid tanulmányt e kérdésnek szentel ugyan, ahol kísérletet tesznek az állandósult szerkezetek osztályozására és megemlítik azok transzformációs sajátosságait is. Dolgozatuk legfőbb mondanivalója az – az egyébként is ismert tény –, hogy a szólást tartalmazó közlés jelentése nem az elemek jelentésének összegeződése, ezért – hangsúlyozzák – a szótárnak tartalmaznia kell egy szólásjegyzéket is. A szólások transzformációs sajátosságaira vonatkozó megállapításaik azonban nagyon sommásak. Amint látni fogjuk az idiómák szerkezetük, a transzformációkkal szembeni viselkedésük szerint sokkal árnyaltabb elemzést és osztályozást igényelnek. Az a megállapítás is kiegészítésre szorul, hogy az idiómák legfőbb ismérve: az egész jelentése nem az alkotóelemek jelentésének összegeződése. Az ún. megfordíthatatlan binomiális szerkezetek (irreversible binomials) jelentése sokszor az elemek jelentésének összegeződése: 'here and there', 'all or nothing', 'bread and butter', 'do or die', 'salt and pepper', 'hammer and sickle'¹ (természetesen némi jelentésmódosulással).

Makkai (1972) több tucatnyi hasonló példát elemez és rámutat, hogy az idiomatikus jelleg itt a szerkezetek megkövültségében (az elemek felcserélhetetlenségében) van. Katz és Postal elemzése tehát elégtelen, de épp a nyelvi tényeknek Katz–Fodor (KF) transzformációs és projekciós elve szerinti behatóbb elemzése világíthat rá az elmélet hézagaira és ugyanakkor a tárgyalt szerkezetek természetének mélyebb vizsgálatára ad módot. Jelen írásban azt vizsgálom, alkalmazhatók-e a projekciós szabályok és a transzformációs elv az állandósult szerkezetekre, illetve milyen módosítással alkalmazhatók.

Amint fentebb említettük, vannak olyan állandósult szerkezetek, ahol az alkotóelemek jelentése derivált jelentésben összeegyeződik, akárcsak a kötetlen szerkezetekben, azonban a legtöbb szólás és közmondás jelentésének értelmezése különbözik a kötetlen

¹ 'itt-ott' vagy 'ide-oda', 'minden vagy semmi', 'vajás kenyér', 'megteszed vagy meghalsz', 'ételizésítők' (szó szerint: 'só és bors') 'sarló-kalapács'

szerkezetek értelmezésétől. (20)-t KF projekciós szabályai szerint értelmezzük szemantikailag, (21) értelmezése azonban nem e modell szerint történik.

(20) 'A vendég jóestét mondott.'

(21) 'A puska csüörtököt mondott.'

(20) jelentése az elemek jelentésének összegeződése, (21) jelentése azonban nem vezethető le az alkotóelemek jelentéséből. Mivel a 'puska' és 'mond' nem kompatibilis ('mond' szelekciós korlátozása (+Személy) és ez a jegy nem szerepel 'puska' szemantikai jegyei között), KF (21)-t anomálisnak minősítené és mint jelentéstanilag anomális közlést az ún. nem-valódi mondat (semi-sentence) címkével jellemezné (Vö. Katz–Postal, 1963). A természetes nyelv számtalan hasonló közlése azonban a beszélők számára nem anomális, mert az inkompatibilis elemek elvesztették önálló szóértéküket, az adott szókapcsolatot szójellegű elemként használjuk valamely szó vagy szószerkezet (az adott esetben 'elromlott') szinonimájaként. Ebben Katz és Postal álláspontjával (i. m.) egyet lehet érteni. De az önálló szóérték elvesztése nem jelenti az eredeti jelentéselemek (szemantikai jegyek) teljes elvesztését. Ezek az eredetileg nem kompatibilis jelentéselemek az új jelentés mellett, annak háttereként fennmaradnak, és épp nem kompatibilis voltuk jelzi, hogy az adott szerkezet nem az elemek eredeti jelentése szerint értelmezendő. Ezért Katz és Postalnak igaza van abban is, hogy mind diakron, mind szinkron aspektusból vizsgálva (21) nem-valódi mondat. KF, Katz és Postal azonban nem vette figyelembe, hogy a (21) típusú szókapcsolás a nyelv produktív eljárásai közé tartozik: a nem-kompatibilis elemek egybekapcsolása jelentésfunkciót hordoz: jelentésváltozást fejez ki, mint (21)-ben, és vagy arra utal, hogy az adott közlés képletesen értelmezendő, mint (22)-ben.

(22) 'Magához szívja az akasztófa.'

A tárgyalt eljárás produktív jelleget, jelentésváltoztató és képalkotó szerepét másutt részletesen vizsgálom. Most nézzünk meg néhány közmondást az értelmezés módja szempontjából. Bár a közmondások konkrét, szemléletes formában fejeznek ki általános igazságot, ahol a közlés elemei legtöbbször a kompatibilitási szabályok szerint kapcsolódnak egymáshoz, az inkompatibilis elemek egybekapcsolása mint új-jelentés vagy képalkotó eszköz itt is megfigyelhető:

(23) 'Ingednek se higgy.'

A közmondásokra általában megsem az utóbbi a jellemző.

A közmondások esetében az egész közlés jelentéstartalma általában az elemi lexikai egységek jelentéséből áll össze. Ezért lehet ezeknek két értelmezési síkja: egy szó szerinti és egy metaforikus. A metaforikus értelem a konkrét értelemre épül és a konkrét szemléletben gyökerezik; az előbbi általánosítás alapján fejez ki valamilyen bölcsességet, tanulságot, intést. A közmondások fontos eleme a párhuzam: az a szituáció, amelyre vonatkoznak, amelyet jellemeznek, valamely tekintetben analóg azzal a szituációval, amelynek elemeit a közmondás szó szerint megnevezi. Ez azonban azt jelenti, hogy valamely dolgokat, ezek állapotát és összefüggéseit nem az adott dolgok, állapotok, összefüggések nevével írunk le és jellemezzük, hanem azon dolgok, állapotok, összefüggések megnevezésével, amelyekkel a szemlélet a szóban forgó szituációt és annak elemeit analogikus összefüggésbe hozta. Ez a közmondások képszerűségének forrása. (24. a, b)-vel jellemezhetjük pl. az olyan szituációt, amikor valaki valaminek a káros hatását úgy akarja kiküszöbölni, hogy a káros hatást kiváltó okot tovább hatni engedi, ill. az adott esetben a korai kelésből származó előnyöket hangsúlyozza.

(24. a) 'Kutyaharapást szőrivel (gyógyítják).'

b) 'Ki korán kel, aranyat lel.'

(24. a)-val jellemezhetjük azt, amikor pl. valaki az italozás kellemetlen utóhatásától italozással akar szabadulni; (24 b)-vel a korán elvégzett munka előnyeit. Egyik esetben

sincsenek jelen a jellemzett szituációban azok a dolgok, amelyeket a közmondásokban megneveztünk. Azt látjuk, hogy az utóbbi közléstípusban is szerepet játszik az ellentét mint az új értelem létrehozásának mozzanata: (21)-ben az inkompatibilis jelentéselemek összekapcsolása útján hoztunk létre képletes közlést, (24)-ben a tárgyi szituáció és a rávonatkozó közlés „inkompatibilis”. A képletes beszéd alkotásának mechanizmusát behatóbban tárgyaló dolgozatrészben^{1/b} e kérdésekről még szó lesz. Itt vizsgáljuk meg néhány állandósult szerkezetet a transzformációs elv szempontjából.

A szólások (és részben a közmondások) nemcsak abban különböznek a kötetlen szerkezetű közlésektől, ahogyan jelentésüket felfogjuk, hanem a transzformációval szembeni viselkedésükben is. Egyes transzformációk szabadon alkalmazhatók bizonyos szólásokra, és vannak egyáltalán nem transzformálható szólások. Ez komoly nehézséget jelent a transzformációs elv számára, mert: a) komoly érv a transzformációs elv egyetemes jellegét tagadó nyelvészek kezében; b) a nem-transzformálhatóság okainak kutatása a jelentéstan és grammatika sokkal bonyolultabb kölcsönös összefüggésére, kölcsönös meghatározottságára vet fényt, semmint a generatív grammatikusok feltételezték; kiderül ui., hogy a transzformáció és a jelentés között olyan összefüggés van, amely kérdésessé teszi az autonóm grammatikai szabályokat; c) a transzformációs elv egyetemes (minden közlésre érvényes) jellegének kérdésessége az elmélet alaptételeit érinti. Lakoff és Ross (1967) pl. rámutat, hogy egyes angol szólások csak aktív vagy passzív alakban fordulnak elő.

(25) 'I have been had.'²

A standard elmélet szerint (25)-t nem-kötelező szinguláris transzformációval hoztuk létre a cselekvő szerkezetű kernelből. A nehézség az, hogy e jelentésben

'X has had me!'

nem létezik. A generatív elmélet szerint a lexikai elemek bevezetése (kötelező transzformáció) a bázis által létrehozott preterminális sorba történik a nem-kötelező transzformáció előtt. Esetünkben azonban, mivel a fenti kernel nem létezik, a generálásnak ez a módja kizárt. 2 kiút kínálkozik: 1. annak elismerése, hogy bizonyos esetekben a nem-kötelező transzformáció megelőzi a terminális elemek bevezetését; 2. a passzív transzformáció kötelező transzformációként való kezelése. Mindkét megoldás a generatív-transzformációs elmélet teljes újrafogalmazását vonná maga után. A 2. megoldás látszik legelfogadhatóbbnak (a standard elmélet hívei számára), de ez sem problémamentes: az esetek legnagyobb részében semmilyen jelentésbeli különbség nincs az aktív szerkezetű közlés és passzív megfelelője között. Ugyanakkor viszont (25) fordítottja is előfordul. (26)-nak az adott (képletes) jelentésben csak aktív szerkezetű alakja ismert.

(26) 'The soldier has kicked the bucket.'³

Ha (26)-ra a passzív transzformációt alkalmazzuk, a közlés elveszti képletes értelmét, és szó szerint fogjuk értelmezni ('A katona feldöntötte a vödört.'). A 2. megoldás tehát azt jelenti, hogy tekintettel a (25)-höz, (26)-hoz hasonló esetekre, másrészt a passzív transzformáció jelentéskihatás nélküli eseteire, kétféle passzív transzformációt kell megkülönböztetnünk: *a kötelező és jelentéskihatással járó és a nem-kötelező, jelentéskihatás nélkülit*. Kérdés azonban, hogy lehet-e egyazon formális műveletnek kétféle eredménye. Ha van, akkor ennek forrása nem a művelet maga, hanem annak a nyelvi anyagnak tartalmában eltérő volta, amelyen a műveletet végrehajtjuk. Arról van szó, hogy (25) és

^{1-b}Jelen írás egy nagyobb dolgozat egyik fejezetének része (ezért nem 1-gyel kezdődik benne a nyelvi példaanyag számozása).

²'Becsaptak, rászedtek.'

³'A katona elhalálozott.' (Szó szerint: 'feldöntötte a vödört'.)

(26)-ban végső soron jelentéstani okok írják elő, illetve tiltják a transzformációt. Az ebből adódó következtetés kézenfekvő, amelyet azonban célszerűbb a kérdés részletesebb elemzése és több tényanyag után megfogalmaznunk. Az állandósult szerkezetek transzformációs vizsgálata két irányban folyik: a) ezen szerkezetek osztályozása transzformációs tulajdonságaik szerint, és b) a transzformációkkal szembeni eltérő viselkedés okainak kutatása. Először vázoljuk az állandósult szerkezetek transzformációs osztályozását.

A. Makkai (1972) az idiómák 2 fő csoportját különbözteti meg: lexémikus és szemémikus idiómákat. Az utóbbiak egyik alcsoportját alkotják a közmondások. Köztudott, hogy a közmondások valamilyen általános igazságot, tanácsot, intést fejeznek ki konkrét, szemléletes formában, és a bennük megnevezett tárgyak, cselekvések mindig túlmutatnak önmagukon: az adott általános igazság képletes kifejezői. Mivel pedig az alapvető értelem hordozói a közlés jelentéstani elemei (szemémák), ezen alapvető mondanivaló, szempontjából mellékes annak formai realizálása. Ezért a közmondások a legkevésbé megkövesedett idiómák. Vegyünk egy megközelítőleg azonos értelmű magyar és angol közmondást.

(27) a) 'Ne igyál előre a medve bőrére.'

b) 'Don't count your chickens before they are hatched.'⁴

Mindkét közlés különböző morfológiai, lexikai és szerkezeti változtatásnak vethető alá anélkül, hogy képletes értelmüket elvesztenék:

'Korán ittál a medve bőrére.'

'Ha korán iszunk a medve bőrére, . . .'

'Megint korán akarsz inni a medve bőrére?'

'Miért iszol megint előre a medve bőrére?'

'Először ejtsd el a medvét, aztán igyál a bőrére.'

és az angol közmondás néhány változata:

'He likes to count his chickens before the are hatched.'

'He was again counting his chicken too early.'

'Remember what I told you about counting your chickens.'

'First hatch your chickens, then count them.'

Stb.

Megjegyzendő, hogy a közmondások ilyen változtathatósága mégsem csak nyelvi struktúra kérdése. Mögötte sokszor szemléletbeli változás, előzőleg általánosnak vélt, de a tapasztalat által megcáfolt igazságok megkérdőjelezése húzódik.

(28) a) 'Alma a fájától nem esik messze.'

b) 'Alma a fájától néha messze esik.'

c) 'Jó bornak nem kell cégér.'

d) 'Jó bornak is kell cégér.'

e) 'Ki megdob kővel, dobd vissza kenyérrel'

f) 'Ki megdob kővel, dobd vissza mennykővel!'

g) 'Lassan járj, tovább érsz!'

h) 'Gyorsan járj, tovább érsz!'

Az ilyen szerkezeti, morfológiai vagy lexikai (vagy egyidejűleg mindhárom) változtatáson átment közmondás valamilyen általános igazságot kifejező, metaforikus jellege nem szűnik meg, a változtatás csak egy másik általános igazságot állít a régi (de megkérdőjelezett) helyére. Ez történik (28 b, d, f, h)-ban.

⁴ 'Ne számold csirkéidet, mielőtt kikeltek volna!'

A változtatás másik kihatása stiláris értékű.

- (29) a) 'Nem eszik forrón a kását.'
b) 'Forrón akartad enni a kását, és megégetted a nyelved.'
c) 'Ahol nincs, ott ne keress!'
d) 'Mindig ott keresel, ahol nincs.'
e) 'Ki korán kel, aranyat lel.'
f) 'Ki korán kel, sok gombát lel.'

mondhatják egymásnak pl. (29 f)-t a gombaszedők. (A közmondások általános igazságtartalma mindig valamely tárgyi helyzetben konkretizálódik és realizálódik.)

Mivel e közmondások jelentésánál jól formáltak (nem tartalmazznak inkompatibilis elemeket), két jelentéssíkjuk van: egy metaforikus és egy szó szerinti, vagyis mindegyik konkrétan is értelmezhető. Ezt a tényt aknázzuk ki stiláris megfontolásokból, amikor konkrét fizikai tényekre vonatkoztatva használjuk a közmondást eredeti vagy változtatott formában. Az ilyen kétsíkú, „kétszínű” közlés az elvontság és konkrétum, az általánosság és egyediség közt irizál, és a szerkezeti vagy egyéb változtatás a kétféle értelmezhetőséget kiemeli, a közlés kéttermészetűségét aláhúzza. A fentiekhez hasonlóan kétértelműsített közmondás képszerűsége a képszerűség alapjául szolgáló konkrétumra történő vonatkoztatása révén felerősödik, a konkrét szituáció pedig erős megvilágítást kap, mintegy az általánosság szintjére emelkedik. A közmondások ilyen alkalmi változtatásaiban ugyanakkor az ember szellemi arculata is kifejeződik: nyelvi leleménye, újszerű, (esetleg fonák) látásmódja, frivolitása, kritikai hajlama vagy éppen cinizmusa.

A közmondások e sajátosságai más nyelvek esetében is megfigyelhetők. Jó néhány, széles körben elterjedt angol közmondásnak „ferdített-kicsavart” változata is ismert:

- (30) a) 'An apple a day keeps the doctor away.'⁵
b) 'An onion a day keeps everyone away.'⁶
(31) a) 'A bird in hand is worth two in the bush.'⁷
b) 'An actress in the arms is worth two on the stage.'⁸

Más tényezők azonban a szabad szerkezeti vagy lexikai változtatással szemben hatnak. A lexikai változtatást csak akkor tűri el a közmondás, ha a behelyettesített szó a helyettesítendővel azonos fajfogalomba tartozó dolgot jelöl vagy az adott dolog a másikkal azonos funkciót tölt be az ember tevékenységében.

- (32) a) 'Közös lónak túros a háta.'
b) 'Ahol nincs, ott ne keress.'

(32)-ban 'ló' helyett 'számár', 'tinó', 'póni' (és talán más olyan állat neve, amelyet a hátán való szállításra használnak) helyettesíthető be az eredeti képletes értelem elvesztése nélkül; (32 b)-ben 'keres' helyett 'matat', 'kutat' esetleg 'szimatol', 'szaglászik' helyettesíthető. Nem lehet azonban:

+ 'Közös dámvadnak túros a háta.'

vagy

+ 'Ahol nincs, ott ne sakkozz.'

(+ = a közlés jelentésánál vagy grammatikailag helytelen.)

⁵ 'Napi egy alma távol tartja az orvost.'

⁶ 'Napi egy hagyma mindenkit távol tart.'

⁷ 'Egy madár kézben többet ér, mint kettő a bokorban.'

('Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tűzok. ')

⁸ 'Egy színész nő a karodban többet ér, mint kettő a színpadon.'

A második változtatás korlátozó tényező a hitel-elv. Ezen azt értem, hogy a kifejezni szándékolt ítéletnek akkor van nagyobb hitele, meggyőző ereje, ha az adott nyelvi közösség által elfogadott klisé formájában kódoljuk. A hibás közmondás csökkent hatásfokú, nincs szuggesztív ereje; az ilyen pontatlanságra a hallgató azonnal azzal reagál, hogy helyesbíti. Csak a nagyon alkalomhoz illő változtatás fokozza a közmondás kifejező erejét. Az állandósultság fontos tényezője a tömörség, a rím, a ritmus. Azok a közmondások, amelyek elemeit e kötőanyag forrasztotta egybe, erősen ellenállnak minden transzformációnak (deformálásnak)

(33) a) 'Üri pompa, koldus konyha.'

b) 'Ha adnak, fogadd el, ha ütnek szaladj el.'⁹

Vizsgáljuk meg ezután a szólások transzformációs tulajdonságait. Az angol lexémikus idiómák legfőbb ismérve Makkai (1972) meghatározása szerint az, hogy jelentésük nem elemeik (lexémáik) jelentésének összegeződése, ami téves dekódoláshoz vezethet, ill. megakadályozhatja a helyes értelmezést.¹⁰

Ezek egyes alcsoportjai (az állandó prepozíciós, pontosabban: postpozíciós igék; a turnürikus, vagyis 2-nél több léxémát tartalmazó idiómák (pl. 'fly off the handle' = türelmét veszti), a binomiálisok, az inkorporáló igei szerkezetek ('baby – sit' = gyermekekre felügyel) más-más transzformációs rendellenességet mutatnak egymáshoz viszonyítva, de közös bennük, és ez egyben formailag megkülönbözteti őket a szemémikus idiómáktól, hogy a szóbehelyettesítésnek és néhány szintaktikai transzformációnak (pl. a törlésnek) ellenállnak. Jellemző tulajdonságuk, hogy az igei elem egyes morfológiai kategóriák tekintetében (szám, személy, idő) majdnem teljesen kötetlen, a névszói elem pedig morfológiailag (szám és határozottság-határozatlanság tekintetében) teljesen megkövesült:

(34) a)	'The soldier	has kicked		the bucket'
		had kicked		
		will kick		
		may kick		
		must have kicked		

b) + 'The soldier has kicked the pail.'

c) + 'The soldier has kicked buckets.'

d) + 'The soldier has kicked the buckets.'

⁹A nyelvi lelemény persze az ilyen csiszolt és szilárd szerkezeteket is kikezdheti:

'Most légy okos – Domokos'

változtatással is jól funkcionálhat:

'Nem volt okos Domokos'

A rím megőrzésével történt változtatás tovább fokozhatja a stiláris hatást, különösen, ha a változtatás alkalomhoz illő is (mint jelen esetben, ha a szóban forgó személy neve Domokos).

¹⁰A megfordíthatatlan binomiálisok ('Rómeó és Júlia', 'ördög s pokol', 'Ádám, Éva', 'salt and pepper' (=fűszerek), 'ins and outs' ('csinja-binja') esetében is érvényes ez a kritérium, mert ezek a szó szerinti jelentésen túl, amely az elemek jelentésének összegeződése, egy általánosabb értelmet is tartalmaznak: Rómeó és Júlia = ideális szerelem; Ádám, Éva = nagyon régi ősök (Vö.: Ádámról Éváról rokonok vagyunk.) 'ördög s pokol' = nagyon szorongatott helyzet (ill. ilyen helyzetben használt indulatszó), 'salt and pepper' = konyhai cikkek általában ('pepper and salt' vagy ezen ízesítők megnevezése az általánosság elemét tartalmazó idiomatikus jelleg nélkül, vagy egy másik idióma, amelynek jelentése: 'foltokban őszülő haj')

(34 b) példázza a legszembevetőbb különbséget a szeménikus és lexémikus idiómák között: az utóbbi nem engedi meg a szinonim szó behelyettesítését sem.¹¹

*(34 c, d) a névszói rész morfológiai transzformációja miatt nem-jólformált.¹²

A megfordíthatatlan binomiálisok legfőbb transzformációs tulajdonsága nevükben foglaltatik.

Az inkorporáló igei szerkezetek (amelyek nem feltétlenül idiómák is egyben (pl. 'man-hunt' = embervadászat), tehát csak az idiomatikus inkorporáló igék nem nominalizálhatók morfémával, ill. csak – ing morfémával nominalizálhatók:

'to man-hunt' – 'the man-hunt'

'to baby-sit' – + 'the baby-sit' – 'the baby-sitting'

Az angol és magyar közmondások hasonló szeménikus tulajdonságairól már szóltunk. A két nyelv lexémikus idiómaiban is közös az igei elem szinte teljes morfológiai kótetlensége és a névszói elem nagyobb morfológiai állandósultsága, és úgyszintén a lexikai elemek nem-helyettesíthetősége (kivétel itt is lehetséges):

(35) a) 'Kivágja a rezet.'

b) + 'Kivágja a vasat.'

c) 'Cigányútra ment a falat.'

d) + 'Cigányutakra ment a falat.'

A lexémikus idiómák fenti csoportosítása nem elsősorban transzformációs viselkedésű, hanem belső szerkezetük szerinti csoportosítás volt, bár ugyanakkor rámutattunk néhány rájuk jellemző transzformációs tulajdonságra is. Ha aszerint osztályozzuk a megkövesült szerkezeteket, hogy milyen szerkezeti és morfológiai változtatásnak vethetők alá az idiomatikus jelleg elvesztése nélkül, akkor a fentitől eltérő, illetve a fenti osztályozást itt-ott átfedő felosztást kapunk. Frazernek (1970) a szintaktikai transzformálhatóság foka szerinti felosztását véve alapul a lexémikus idiómák következő csoportjait különböztetjük meg.

A két szélső eset: a teljes transzformálhatóság és a teljes megkövesültség.

Teljesen kótetlen lexémikus idióma nincs (és valószínűleg teljesen kótetlen szeménikus idióma sincs.) Nincs ui. olyan lexémikus idióma, amelynek tárgyi NP-je fókuszba kerülhetne, más szóval ahol rémaként szerepelhet:

'John passed the buck.'¹³

nem transzformálható

+ 'It was the buck that John passed.'

formában, mivel 'buck' eredeti jelentése nem játszik szerepet a szólás értelmezésében.

¹¹ Amire semmilyen logikai vagy nyelvi magyarázat nincs, és épp azért Makkai szabályát nehéz elfogadni. Miért ne mondhatná egy akasztófa humorú angol egy halott katona láttán: 'He has kicked the pail', különösen, ha a halott katona közelében ott hever egy feldöntött vödör. A szólások alkalmi deformálása ugyanazon okokból és ugyanazon stílárís céllal, mint a közmondásoké, egyáltalán nem tekinthető kizártnak.

¹² A szólások alkotóelemeinek ezen eltérő morfológiai viselkedése komoly nehézséget jelent abból a szempontból, hogy hogyan kezeljük a tárgyalt idióma típust a transzformációs grammatikában. Az összetevők önálló szóként való kezelése ellen szól a névszói elem említett morfológiai nem-teljessége. A szerkezet egyetlen szóként (igeként) ('elhalálozott') való kezelése mellett szól az is, hogy az igei elem sem teljes morfológiailag: a legtöbb ilyen szólás szenvedő alakban nem használható. De más morfológiai és fonetikai tények (pl. a hangsúly) az előbbi ellen szólnak: ha az elemek teljesen elvesztették önálló szóértéküket, akkor ezt kellene mondanunk:

'The soldier has kick – the – bucketed'

Szerintem e szerkezetek csak jelentéstani önállóságukat veszítették el, grammatikai, fonológiai önállóságukat nem. A kérdésre jelentéstani aspektusból másutt visszatérek. Vö. még Frazer (1970).

¹³ John másra hárította a felelősséget, feladatot.'

Ügyszintén teljesen kizárt az olyan szerkezetek konjunkciója és a második igei rész egyidejű törlése, ahol az azonos elemek közül az egyik szó szerinti, a másik képletes értelemben vagy ahol mindkettő képletes, de eltérő jelentésben szerepel:

'He gave no credence to Nixon's proposal but gave

complete support to Jackson's suggestion.'¹⁴

nem vonható össze, így:

+ 'He gave no credence to Nixon's proposal but

complete support to Ford's suggestion.'

mert 'give credence' és 'give support'-ban 'give'-nek más-más a jelentése; ugyanez a szabály a magyar nyelvben:

'A vándor nyakába vette a tarisznyáját és nyakába vette az országotat.'¹⁵

nem alakítható át így:

+ 'A vándor nyakába vette tarisznyáját és az országotat.' Frazer a következő típusú transzformációk szerint vizsgálja a részben állandósult szólásokat:

1. adjunkció: az ige nominalizációja, a névszó birtokos jelzősítése:

'John hit the ball' \longrightarrow 'John's hitting the ball.'

2. lexéma beszúrás (insertion) az idiomatikus struktúrába:

'The teacher read the riot act to the class' \Longrightarrow

\Longrightarrow 'The teacher read the class the riot-act.'¹⁶

3. permutáció: az ige + posztpozíció (particle) + tárgy szerkezet ige + tárgy + posztpozícióra való átalakítása:

'put on some weight'¹⁷ \Longrightarrow 'put some weight on'

4. Összetevő kivonás (extraction): ua., mint a permutáció, ill. azt is magában foglaló művelet: pl. a tárgyi NP kivonása a VP-ből és a mondat elejére tétele passzív transzformációnál.

5. újraszerkesztés (reconstruction): az ige igei főnévvé, a cselekvő birtokossá való transzformációja:

'He laid down the law to his daughter'¹⁸ \Longrightarrow

\Longrightarrow 'His laying down of the law to his daughter . . .'

A szólások a felsorolt transzformációkkal szemben a következő sajátos viselkedést mutatják. Ha valamely szólás újraszerkeszthető, akkor azon az összes többi transzformáció elvégezhető; ha az összetevő kivonás elvégezhető, akkor a permutáció, a lexéma beszúrás és az adjunkció is elvégezhető (de nem az újraszerkesztés!) stb. Tehát transzformálhatóság szerint a szólásokat a következő hierarchikus csoportokba oszthatjuk:

T₅ R(econstruction)

T₄ E(xtraction)

T₃ P(ermutation)

T₂ I(nsertion)

T₁ A(djunction)

T₀ Teljesen állandósult

Tehát T₅ \longrightarrow T₄, T₃, T₂, T₁ (\longrightarrow = ha . . . , akkor . . .)

T₄ \longrightarrow T₃, T₂, T₁

T₃ \longrightarrow T₂, T₁

T₂ \longrightarrow T₁

¹⁴ 'Nem adott hitelt Nixon javaslatának, de támogatta Jackson javaslatát.'

¹⁵ 'Sok stílusista, valószínű, ezt is kifogásolná.'

¹⁶ 'A tanár szigorú figyelmeztetésben részesítette az osztályt.'

¹⁷ 'súlyban gyarapszik.'

¹⁸ 'Rákényszerítette véleményét a lányára.'

De a hierarchia fordítva nem érvényes, tehát

$T_4 \not\rightarrow T_5$ ($\not\rightarrow$ = nem következik)
 $T_3 \not\rightarrow T_4$
stb.

T_0 -ból pedig logikusan következik, hogy

$T_0 \times T_1, T_2, T_3, T_4, T_5$ (\times = kizár)

E módszerrel elvégezhető a szólások állandósultság szerinti gazdaságos osztályozása: a lexikonban megadott egyetlen jellemzés leírja az adott szólás egész transzformációs természetét. A nehézség az, hogy néhány szólás transzformációs viselkedése nagyon kiszámíthatatlan: gyakori eset, hogy a szólás adott szerkezeti változtatását valamely dialektikus (idiolektikus) kizárja, mások nyelvérzéke pedig elfogadja. Lentebb néhány ilyen esetet (21. old.) idézek. Mutassuk itt be néhány példa alapján az angol nyelv szólásait a fenti, Frazer-féle osztályozás szerint:

T_5 (36)

blow the whistle on sy^{19} , cast pearls before swine²⁰, crack the whip over sy^{21} , lay down the law to sy^{22} , let the cat out of the bag²³, make the punishment fit the crime²⁴, pop the question²⁵, read the riot act to sy^{26} , spill the beans²⁷, toe the line²⁸, tip the scale in favour of sg^{29} , throw in the sponge³⁰,

T_4 (37)

bear down on sy^{31} , bone up on sg^{32} , bow down to sy^{33} break the ice³⁴, draw a blank³⁵, give the axe to sg^{36} give a wide berth to sy^{39} , hit the nail on the head³⁸ pay attention to sg^{39} , poke a fun at sy^{40} , wait on sy^{40}

¹⁹ kifecsegni vmít vkiről.

²⁰ gönggyel etetni a sertéseket (vmilyen értékes, művészi produktum értékét felfogni képtelen emberre vonatkoztatva),

²¹ vkivel éreztetni a hatalmat, nagyobb munkára serkenteni,

²² ellentmondást nem tűrő módon viselkedni, vkire rákényszeríteni akarátunkat,

²³ kifecsegni a titkot.

²⁴ a büntény arányában büntetni,

²⁵ megkérni a lány kezét,

²⁶ vkit szigorú figyelmeztetésben részesíteni,

²⁷ kikotyogni a titkot,

²⁸ betartani a fegyelmet,

²⁹ vmi javára billenteni a mérleget,

³⁰ feladja a harcot, megadja magát,

³¹ vkire rátámad,

³² vmít bemagolni,

³³ vki előtt megalázkodni,

³⁴ megtörik a jég

³⁵ tévedni,

³⁶ véget vetni vminek,

³⁷ vkit messzire kikerül,

³⁸ fején találja a szegyet,

³⁹ figyelmet fordít vmire

⁴⁰ élcelődik vkivel,

⁴⁰ /bvkit kiszolgál, gondoz,

T₃ (38)

bring down the house^{41, 42}, give away the show⁴³, give up someone for dead⁴⁴,
keep up one' tail/end (Keep up your end!)⁴⁵, put down one's foot⁴⁶, put down sg
to sg⁴⁷, put on some weight⁴⁸, the cat has sy's tongue⁴⁹, let one's hair down⁵⁰

T₂ (39)

bear witness to sg⁵¹, do a good turn to sy⁵², drop a line to sy⁵³, give a chase to
sy⁵⁴, give ground to sg⁵⁵, give hell to sy⁵⁶, give the back of one's hand to sy⁵⁷,
harp on the same string⁵⁸, be set upon sg⁵⁹, stick to sg⁶⁰

T₁ (40)

kick the bucket⁶¹, insist on sg⁶², repent of sg⁶³, encroach on sy' rights⁶⁴, burn
the candle at both ends⁶⁵, bank on sy, sg⁶⁶; bring oneself to sg⁶⁷, clamour for
sg⁶⁸, give birth to a child⁶⁹, pull up stakes⁷⁰, stir up trouble⁷¹, turn over a new
leaf⁷²

⁴¹ nagy sikere van (pl. színdarabnak),

⁴² Néhány anyanyelvű informáns szerint csak: 'bring the house down' elfogadható,

⁴³ kikotyogja a titkot, felfedi a csalást,

⁴⁴ vkit halottnak vél, lemond vkiről (mert azt hiszi, hogy elpusztult),

⁴⁵ nem hagyja magát, nem csügged,

⁴⁶ határozottan kiáll vmi mellett, sarckára áll,

⁴⁷ vmit vminek tulajdonít,

⁴⁸ súlyban gyarapszik.

⁴⁹ hallgatag, nem beszél,

⁵⁰ mellőzi a formáságokat,

⁵¹ vmiről tanúskodik,

⁵² vkinek jó szolgálatot tesz,

⁵³ ír vkinek (egy-két sort),

⁵⁴ üldöz, megkerget,

⁵⁵ meghátrál, helyet ad,

⁵⁶ gyötör, kínoz, borsot tör vki orra alá; lehord, leszid,

⁵⁷ megüt vkit a kéz fonákjával,

⁵⁸ ugyanazt ismételteti,

⁵⁹ makacsul tör vmilyen cél felé,

⁶⁰ hű marad vkihez; ragaszkodik vkihez, vmihez.

⁶¹ elhalálozik,

⁶² vmi mellett makacsul kitart,

⁶³ szánja tettét,

⁶⁴ vkinek a jogait korlátozza,

⁶⁵ agyondolgozza magát,

⁶⁶ vkire, vmire számít,

⁶⁷ meggyőzi magát vmiről,

⁶⁸ vmit hangosan követel,

⁶⁹ világra hoz,

⁷⁰ (fel)szedi a sátorfáját,

⁷¹ bajt (zavart) okoz,

⁷² új életet kezd,

T₀ (41)

bite off one's tongue⁷³, bleed sy white⁷⁴, blow one's cool⁷⁵, rail at sy⁷⁶, beware of sy⁷⁷, build castles in the air⁷⁸, dip into one' pocket⁷⁹, kick over the traces⁸⁰, let off some steam⁸¹, let sy stew in his own juice⁸², turn a deaf ear to sy⁸³.

A felsorolt szólások csak egy töredéke az angol nyelv rendkívül gazdag szóláskincsének. Ezért gyakorlati jelentősége a fentebb vázolt transzformációs osztályozásnak csak akkor lenne, ha egy teljes szólástár készülne, amely tartalmazná minden szólás transzformációs jellemzését, ill. transzformációs osztályokba sorolná azokat. A jelenleg forgalomban lévő szólásgyűjtemények többsége nem ad semmilyen útmutatást a szólások szintaktikai vagy morfológiai állandósultságának fokára vonatkozólag.⁸⁴

Az ilyen osztályozás azonban nemcsak azzal a nehézséggel találja magát szembe, hogy egy kétirányú folyamatot (szabad szerkezetek állandósulása, az állandósultak szabaddá válása) kellene leírnia, tenát egy állandó mozgást állapotként felfognia és rögzítenie egy adott időpontban, hanem azzal is, hogy egyazon szólást egyes dialektusok vagy angol nyelvközösségek más-más formában állandósították. Az állandó határozós igei szerkezetek között, amelyet Frazer a permutáció szempontjából kötetlennek tart, több olyan szólás van, amelyeket a brit angol csak megkövesült formában használ.⁸⁵ Hasonló ingadozás figyelhető meg az aktív és passzív szerkezettel kapcsolatban. Lakoff és Ross (1967)

'I have been had'

szólást csak passzív alakban ismeri, Wood viszont (i. m. 133.) a cselekvő alakot is említi. Egy szólástipológiának tehát figyelembe kellene vennie azt is, hogy ugyanazon szólást különböző területek nyelvi szokása más-más formában rögzítette. A fenti osztályozással kapcsolatban felmerül a kérdés: az állandósultságnak, ill. a transzformálhatóságnak miért éppen ilyen sorrendű fokozatai vannak? Hogyan következik a rekonstrukcióból az adott szólás összes többi transzformálhatósága? Hogy az összetevő kivonásból következik a permutáció és a lexéma beszúrás lehetősége, az megmagyarázhatónak látszik: mindhárom esetben az állandósult VP-t deformáljuk azáltal, hogy elemeinek eredeti sorrendjét átalakítjuk. Ha pedig az elemek egyik újra-elrendezési módja megengedett az idiomatikus jelleg elvesztése nélkül, akkor a másik újra-elrendezési mód is megengedhető. Persze azt már nem tudjuk megmagyarázni, hogy a passzivizációból miért következik a permutáció lehetősége, de a permutációból nem következik a passzivizáció. Hogy az újra-szerkesztésből, amely az „alatta” lévő T₄-től, T₃-tól, T₂-től merőben eltérő műveleteket tartalmaz (pronominalizáció vagy possesszivizáció, nominalizáció és lexéma betoldás), miért következnek az utóbbiak, az ismét csak megmagyarázhatatlan. És végül: T₅ és T₁

⁷³ megbánja, amit mondott,

⁷⁴ kiszípoloz vkit,

⁷⁵ türelmét vesztí,

⁷⁶ szemrehányást tesz vkinek, fedd vkit,

⁷⁷ őrizkedik, óvakodik vkitől, vmitől,

⁷⁸ légvárakat épít,

⁷⁹ kiadásokat vállal, zsebébe nyúl.

⁸⁰ kirúg a hámból, (átv. ért.-ben),

⁸¹ kitombolja magát, kifújja mérgét,

⁸² benne hagyja a pácban,

⁸³ a panasz, kérelem süket fülekre talál.

⁸⁴ Wood (1970) igei szólásgyűjteménye e tekintetben úttörő munka, de ez sem következetesen transzformációs szempontú: csak az aktív-passzív szerkezetű használatra tartalmaz útmutatásokat.

⁸⁵ Csak: 'bring the house down', 'give the show away' stb.

⁸⁶ 'Becsaptak, rászedtek.'

viszonylag jelentéktelen különbsége ellenére (T_5 -ben az ige nominalizálása, T_1 -ben az ige gerundiummá változtatása, de közös bennük, hogy mindkét esetben az állítmányt alannyá változtattuk) miért következik T_5 -ből T_1 , de T_1 -ből T_5 nem? A transzformációk hierarchiájának okát tehát magában a jelenségben nem találjuk meg. Ez a következő alternatíva elé állít bennünket: elismerjük az idiómák transzformációs viselkedésének teljes kiszámíthatatlanságát, ill. egyedül a nyelvi beidegződéstől való függését, vagy a különböző fokú állandósultság mögött a nyelvi beidegződésen túl valamilyen szabályszerűséget feltételezünk. Ez utóbbi esetben meg kell kísérelnünk a szabályszerűség feltárását és leírását; és ez lenne az idiomatikus szerkezetek tanulmányozásának fentebb már említett második aspektusa, amely a transzformációs osztályozásnál sokkal több buktatót is rejt.

Véleményem szerint az idiómák eltérő transzformációs sajátosságai *részben* a bennük kifejeződő szemlélettel, a valóság képszerű tudati tükrözésének sajátosságaival, tehát részben *jelentéstan okokkal* magyarázhatók. Példaképpen vizsgáljuk meg a szólásokat a passzív transzformálhatóság szempontjából.

Már láttuk, hogy egyes angol szólások mind aktív, mind passzív alakban, mások csak aktív alakban fordulnak elő. A lentebb elemzett példák azt bizonyítják, hogy e ténynek is szemléletbeli háttere van. Vizsgálódásaim közben ugyanis arra a feltevésre jutottam, *hogy összefüggés van (egyebek mellett) a szólás transzformálhatósága és képszerűségének foka között.*

Az idiomatikus szerkezetek képszerűségük foka szerint 3 csoportra oszthatók: erősen képszerű, közepesen képszerű és gyengén képszerű vagy képszerűség nélküli idiómákra. Az erős képszerűség azt jelenti, hogy a nem-képletes eredeti jelentés és a képletes jelentés között hasonlóságon alapuló erősen motivált kapcsolat van. Erősen képszerűek általában a közmondások:

'Ajándék lónak ne nézd a fogát.'

'Aranyhidat építs futó ellenségnek.'

és a szólások egy része:

'nagy port vert fel'

'nyomja az ágyat'

'crack the whip over sy'

'throw in the sponge' stb.

Megjegyzendő, hogy az ún. szóláshasonlatok többsége az erősen képszerű idiómák közé tartozik:

'olyan lusta, mint egy anyalajhár'

'olyan, mint a hab'

Gyengén képszerűek vagy képszerűség nélküliek azok az idiómák, ahol az elemek eredeti jelentése elhalványult és ezáltal ezek képfelidező ereje gyengült vagy teljesen meg is szűnt:

'egy követ fúj valakivel'

'tönkremegy'

'cigányútra ment a falat'

'akasztófa virága'

Ide sorolható az angol nyelv állandó határozós szerkezeteinek nagy része ('dress sy down', 'play sg up', 'bring up'/felnevelni stb.)

A közepesen képszerű szólások körét nehéz lenne pontosan meghatározni, mert a szólás képfelidező ereje az ember ismereteinek, a tudatában kialakult asszociációknak is függvénye:

'szorosabbra fogja a gyeplőt'

'tengelyt akaszt valakivel'

képszerűbb lehet a földművelés és állattenyésztés tárgyi kultúráját ismerők számára;

'pálcát tör valaki felett'

pedig képszerűségben többet mond azok számára, akik ismerik a középkori joggyakorlat azon szimbolikus aktusát (a bíró az elítélt előtt kettétört egy pálcát az ítélet jeléül), amely e szólás alapja lett. Ezért közepesen képszerűnek azokat az idiómákat nevezném, amely képszerűségének felfogásához az átlagosnál gazdagabb, szerteágazóbb ismeret- és asszociációrendszer szükséges; gyengén képszerűeknek pedig azokat, amelyek eredeti értelmezése és azáltal képszerűségének felfogása speciális kultúrtörténeti és nyelvészeti felkészültséget feltételez.

Wood (1970) szólásgyűjteményének felhasználásával mintegy 200 szólást vizsgáltam a passzív transzformálhatóság és a képszerűség foka szempontjából. Ennek alapján a passzív transzformálhatóság és a képszerűség között a következő összefüggést feltételezem.

I. A szólások egy részénél a konkrét és a képletes értelem közti kapcsolat a szemlélet szintjén erősen motivált, könnyen felismerhető, ennek folytán a szólás képszerűsége erős. Mivel a képszerűség hordozói itt az adott közlés jelentéselemei, a közlés képszerűsége szempontjából annak szerkezete közömbös, ezért ezek szabadon transzformálhatók a képletes értelem elvesztése nélkül:

- (42) a) 'break the ice' → 'the ice has been broken'^{8 7}
 b) 'give a wide berth to sy' → 'a wide birth has been' given to sy'^{8 8}
 c) 'hit the nail on the head' → 'the nail has been hit on the head'^{8 9}
 d) 'lose sight of sg' → 'the sight of sg has been lost'^{9 0}
 e) 'call attention to sg' → 'attention has been colled to sg'^{9 1}
 f) 'chalk up the offence against sy' → 'the offence
 g) will be chalked up against sy'^{9 2}
 stb.

II. A szabad transzformálhatóságot azonban sok szólásnál tiltja az a tény, hogy az eltörölné a különbséget a szó szerinti és képletesen értelmezett közlés között. A transzformálhatóság és nem-transzformálhatóság tehát itt jelentés-megkülönböztető funkciót tölt be: csak a konkrét értelmű közlés transzformálható:

(43)	szó szerint:	képletesen:
a) back the winner	az esélyes	jó befektetést eszközöl
	lóra tesz fel;	
	támogatja a győzelemre	
	esélyes jelöltet	
b) 'bark up the wrong tree'	'nem a megfelelő	'célt téveszt valaki
	fát ugatja'	kiválasztásában
c) 'bite off one's	'leharapja	'megbánja, amit
tongue	a nyelvét	mondott'
d) 'carry the can'	'viszi a kannát'	'vállalja a veszéllyel
		járó feladatot,
		benne marad a pácban'

^{8 7} 'megtörik a jég' (megindul a beszélgetés)

^{8 8} 'vkit nagy ívben kikerül' (átv. ért.-ben)

^{8 9} 'fején találja a szöveget'

^{9 0} 'szem elől veszít vmit'

^{9 1} 'felhívja a figyelmet vmire'

^{9 2} 'megjegyzí (nem bocsátja meg) vkinek a sértését'

e) 'kick the bucket'	'feldönti a vödört'	'elhalálozik'
f) 'change one's tune'	'hangnemet változtat'	'pálfordulást tesz'
g) 'drag one's feet'	'vonszolja a lábát'	'vonakodva csinál valamit'
h) 'drop a brick'	'leejt egy téglát'	'tapintatlan megjegyzést tesz'
i) 'eat out of one's hand'	'valakinek a kezéből eszik'	'jól irányítható, kezelhető'
j) 'keep one's head above water'	'víz felett tartja a fejét'	'igyekszik boldogulni anyagilag'
k) 'meet sy half way'	'félúton fogad valakit, elébe megy valakinek'	'engedményeket tesz valakinek'

A következő, szintén erősen képszerű szólások megkövesültségének oka nem világos. Alkalmassint azért nem transzformálhatók, mert (44 a, b, c kivételével) a szó szerinti értelmezhetőség virtuálisan itt is fennáll, de az valószerűtlen és helyenként komikus, abszurd képzettársítást idézne fel. A képletes jelentés itt is kizárja a transzformálhatóságot.

- (44) a) 'eat one's heart out' ('aggódik, nyugtalankodik')
b) 'eat one's words' ('visszavonja szavát')
c) 'play the devil with sg' ('durván bánik valamivel, rongál')
d) 'poke one's nose into sg' ('beleavatkozik valamibe')
e) 'pull a face' ('grimaszt vág')
f) 'rub shoulders with sy' ('valakit futólagosan ismer')

III. Ebbe a csoportba tartoznak egyes ál-transzítívnek nevezhető igei szerkezetek, ezeknek üres tárgya az 'it' névmás (vagy névszó, amely szintén üres tárgy); mivel a tárgyi NP itt denotátum nélküli formális elem, ezért ezek sohasem transzformálhatók:

- (45) a) 'I am not buying it'⁹³
b) 'He carried it off well'⁹⁴
c) 'You will catch it'⁹⁵
d) 'The manager has it in for Smith'⁹⁶
e) 'I shall not lump it'⁹⁷
f) 'They pig it in a tiny room'⁹⁸

IV. Ezt a szabályt a kétszeres elvontság elvének nevezném: a képszerűség ön-magában absztrakció. Ha a képszerű közlésben elvont tárgyat vagy cselekvést jelölő szó (-kapcsolat) van, ez erős állandósító tényező, az ilyen közlés nem transzformálható.

Az ige elvont cselekvést jelöl, vagy a tárgy elvont (illetve mind a tárgy, mind a cselekvés elvont); e szólások nem transzformálhatók:

⁹³ 'Nem hagyom magam rászedni.'

⁹⁴ 'Elég jól állta a sarat.'

⁹⁵ 'Megkapod a magadét'

⁹⁶ 'Az igazgató orrol Smith-re'

⁹⁷ 'Ezt nem nyelem le'

⁹⁸ 'Egy parányi szobában szoroskodnak'

- (46) a) 'We must bide our time'⁹⁹
 b) 'He likes to boss the show'¹⁰⁰
 c) 'Let us call a spade a spade'¹⁰¹
 d) 'That room will fill the bill'¹⁰²
 e) 'The ex-general has pocketed his dignity'¹⁰³

A képszerűség és passzív transzformálhatóság között tehát a következő összefüggést látom.

Az erősen képszerű idiomák idiomatikus jellegének nem feltétlen velejárója a szerkezeti állandósultság: ezek, ha a transzformációt egyéb jelentéstani okok nem blokkolják (tiltják), szabadon transzformálhatók (1./42) Az ambiguitás elkerülésének szükségessége azonban arra késztet, hogy a szerkezeti állandósultságot és kötetlenséget jelentésmegkülönböztető funkcióval ruházzuk fel. Ez korlátozza a szólások szabad transzformálhatóságát.

A szólások képszerűségi foka és megkövesültségük foka közti összefüggésre a szovjet frazeológiai szakirodalomban is rámutatnak. (A fentebb kifejtett feltevésre másoktól függetlenül jutottam.) Vinogradov (1946: 55–6., 1972: 26.) és jóval korábban Sahmatov (1925) rámutatott, hogy a szólást alkotó lexémák eredeti jelentésének elhalványulása a grammatikai tagolhatatlanság fokozódásához vezet; ha viszont a lexémák eredeti jelentése még él a beszélők tudatában (ami egyértelmű az adott szolás erős képszerűségével), az adott szolás grammatikai változtathatósága is nagyobb fokú¹⁰⁴ Apresjan (1967: 88–95.) produktív és nem-produktív jelentéstani típusokról beszél. Az eredeti (szó szerinti) jelentésükben használt szók a produktív típusba, az átvitt (képletes) értelemben használt szók a nem-produktív típusba tartoznak. A jelentéstaniilag produktív szók kompatibilitása és ennek folytán grammatikai valenciája (kapcsolódási értéke) legnagyobb, az a struktúra pedig, amelynek ezek elemei, morfoszintaktikailag maximálisan kötetlen. Az átvitt (képletes) értelemben használt szó jelentéstani kapcsolhatósága (kompatibilitása) pedig az eredeti jelentés elhalványulásának arányában csökken (jelentéstani és szófaji csoportok egyre szűkebb körével léphet jelentéstani kapcsolatba), tehát grammatikai valenciája is kisebb lesz. Vegyük 'bit' igének a szerző által is idézett két szélsőséges esetét. 'Bit' eredeti (szó szerinti) jelentése esetén

(47) On b'jot	lošad'	rukoj po golove
	ženu	palkoj po spine
	sobaku	knutom po nogam
	stol	po poverhnosti
	stb.	stb.

Viszont az olyan idiomatikus szerkezetben, mint 'bit' bakluši' (tétlenkedni) ahol 'bit' jelentése módosult, és 'bakluši' elvesztette eredeti jelentését (ami egyébként 'bit' jelentésváltozásának az oka) a jelentéstani és – ennek folytán – szintaktikai kapcsolhatóság nulla, a morfo-szintaktikai megkövesültség pedig maximális:

- (48) + 'On b'jot bakluši po spine'
 + 'Bakluši pobity im' stb.

⁹⁹ 'Ki kell várunk az alkalmas időt'

¹⁰⁰ 'Szeret főnöki szerepben tetszelegni'

¹⁰¹ 'Nevezzük nevén a gyereket'

¹⁰² 'Az a terem megfelel a célnak'

¹⁰³ 'Az ex-generális engedékenyebb lett.'

¹⁰⁴ 'Vinogradovnál egyébként e két ismerv (a képszerűség és a megkövesültség foka) a szólások osztályozásának kritériuma. Vö. Vinogradov (1946).'

A szemantikai-grammatikai produktivitás skálája a két szélsőség között elég széles, de talán a két példacsoport eléggé világossá teszi a jelentés és a grammatikai struktúra közti összefüggést.

Hasonló okokkal magyarázza a szólások megkövesültségét Chafe (1970: 265–7.) is. Ő a gondolat idiomatikus (képszerű) kódolását „szószertintítésnek” (literalization) nevezi (amin azt kell értenünk, hogy valamely gondolatot konkrét, képszerű formába öltöztetve fejezünk ki, és nem azt, hogy az adott közlést szó szerint kell értelmezni). A gondolat e másodlagos kódolása az oka a szerkezeti megkövesültségnek – állítja a szerző –, mert a másodlagos szimbolizáció (= szószertintítés, azaz az eredetileg gondolt jelentéstartalom képszerű kódolása és kifejezése) közben a szók az eredeti (szó szerinti) jelentéstől eltérő (képletes) jelentéssel telítődnek. Tehát (49)-ben

(49) 'Helen spilled the beans'¹⁰⁵

'spill' nem 'kiszór', hanem 'kikotyog', 'beans' nem 'bab', hanem 'titok'. Ezért nem végezhetünk (49)-n semmilyen transzformációt. A pronominalizáció pl. ('Helen spilled them') akkor lehetséges, ha beans referense valóságos bab, a topicalizáció és a passivum ('It was the beans that Helen spilled', 'The beans were spilled by Helen') úgyszintén.

Meg kell mondanunk, hogy számos nyelvi tény ellentmond mind Chafe, mind Vinogradov és Apresjan magyarázatának. Chafe elméletéből az következne, hogy minden szólnak teljesen megkövesültnek kell lennie. Fentebb láttuk, hogy nem így van. (A teljes megkövesültség a szerző példájára sem érvényes. Vö.: 'We asked Helen not to spill the beans. She spilled them.' És vö. Frazer felosztását, ahol e szólás T₃-be tartozik.)

Vinogradov és Apresjan elméletével (az elemek eredeti jelentésének elhomályosulása, azaz kisebb képszerűség = nagyobb megkövesültség) vö. az olyan szólásokat, mint (50 a–f):

- (50) a) 'pull up stakes'
b) 'burn the candle at both ends'
c) 'stir up trouble'
d) 'bleed sy white'
e) 'come across sg'
f) 'dress sy down'

(50 a, b, c, d) erősen képszerű, transzformációs indexe a Frazer-féle skálán mégis alacsony (T₁), ill. nulla; (50 e, f)-ben az elemek elvesztették eredeti jelentésüket, a passzív transzformáció ezeken mégis elvégezhető. Az (50 e, f) példázta esetek alapján feltételezhető, hogy az *eredeti jelentés elhalványulásában* – tehát a képszerűség fokában – van egy alsó határ, ahol a kétértelműség lehetőségének megszűntével a szerkezeti megkövesültség is megszűnik. Az is nyilvánvaló, hogy a megkövesültség vagy valamely típusú transzformálhatóság az esetek egy részében tisztán nyelvi beidegződés kérdése. (51 a) pl. csak (51 b) alakra transzformálható, (51 d) csak passzív alakban használatos:

- (51) a) 'We schould call a halt to air piracy'¹⁰⁶
b) 'A halt should be called to air piracy.'
c) '+Air piracy should be called a halt to.'
d) 'She is cut out for that job'¹⁰⁷
e) '+They cut her out fot that job.'

¹⁰⁵ 'Ilona kikotyogta a titkot'

Szó szerint: 'kiszórta a babot')

¹⁰⁶ 'Véget kell vetnünk a légikalózkodásnak'

¹⁰⁷ 'Erre a posztra termett'

A „nagyobb képszerűség, kisebb megkövesültség” szabályának tehát korlátozott érvénye van, mivel a szólások megkövesültsége és ennek foka számos állandósító és deformáló tendencia függvénye.

Kétségtelen azonban, hogy *a szólások bizonyos szerkezeti változtatásait minden esetben jelentéstani okok zárják ki*. Ide tartozik a topikalizáció és a kinjunktio tilalma, amely minden szólásra érvényes. Vö. (52) és (53) példáit.

(52) a) 'A fiú kivágta a rezet.'

(+'A rezet vágta ki a fiú.')

b) 'The manager passed the buck.'¹⁰⁸

(+'It was the buck that the manager passed.')

(53) a) 'A vándor nyakába vette az országutat.'

b) 'A vándor nyakába vette a tarisznáját.'

(+'A vándor nyakába vette az országutat és a tarisznáját.')

Az sem vitatható, hogy a közmondások nagyfokú szerkezeti kötetlensége jelentéstani okokkal – az átvitt értelem motiváltságával, tehát erős képszerűséggel – függ össze. A „nagyfokú képszerűség – minimális megkövesültség” szabálya itt nagymértékben érvényesül. A grammatikai szabályok és műveletek Chomsky és Katz–Fodor által vallott autonóm (jelentéstől független) jellege tehát – a szólások vonatkozásában mindenképpen – kétséges. Csak ennyit akartunk bizonyítani. (A szólások problematikája azonban ennél sokkal összetettebb, és az igényes olvasó szóvá teheti – joggal –, hogy az írás itt-ott hézagos, egy-két megállapítása túl sommás, néhány benne használt nyelvi kategória pedig nem eléggé differenciált. A – főként terjedelmi korlátokra visszavezethető – hézagok részbeni pótlásaként utalok még a következőkre. L. a szólások transzformációs osztályozásáról és a szólásjelentésről (a szólás elemei közti jelentéskölcsönhatásról) U. Weinreich: *Problems in the Analysis of Idioms. in Substance and Structure of Language*. Ed. J. Puhvel. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1969. (Weinreich szólásjelentésének bírálata: Szabó István: *A szemantika generatív vagy interpretatív jellegének kérdéséhez*. Bölcsészdoktori disszertáció. ELTE, 1974. 258–282. old.); a szólás és a közmondás közötti különbségről: O. Nagy Gábor: *Mi a szólás? A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 1954., 87. sz., 14–5. old.; a megkövesültség, az állandósultság és a szólásszerűség fogalmáról: I. A. Mel'čuk: *O terminah ustojčivost, i idiomatičnost*, *Voprosy Jazykoznanija*, 1960/4. Redaktor O. S. Ahmanova. Moskva. 72–80. old.; az aktívum és passzívum jelentéskülönbségéről a Rák Sándorral közösen írt, e kötetben megjelenő dolgozatunkat, ill. annak bibliográfiáját; a képszerűség (képletesség) és az átvitt értelem fogalmáról: Lengyel Lajos: „Átvitt” vagy „képes jelentés”? Szótártani tanulmányok. Szerk. Országh László. Bp. 1966. 161–182. old.)

¹⁰⁸ 'Az igazgató áthárította a felelősséget, feladatot'.

(Szó szerint: 'továbbadta az osztót jelentő zsetont'. A pókerjátékban használt zsetonról van szó.)

BIBLIOGRÁFIA

- Апресян, Ю. Д. (1967): Экспериментальное исследование семантики русского глагола. Москва
- Chafe, W. (1970): *Meaning and the Structure of Language*. Chicago, London
- Chomsky, N. (1971): Deep structure, surface structure, and semantic interpretation. in *Semantics*. Eds. D. D. Steinberg – L. A. Jakobovits. Cambridge
- Frazer, B. (1970): Idioms within a Transformational Grammar. in *Foundations of Language*, No 1
- Katz, J. J.–Postal, P. M. (1963): Semantic interpretation of idioms and sentences containing them. M. J. T. Research Laboratory of Electronics, Quarterly Progress Report No 70
- Lakoff, G. (1971): On Generative Semantics. in *Semantics*. Eds. D. D. Steinberg–L. A. Jakobovits. Cambridge
- Lakoff, G.–Ross, J. R. (1967): Is Deep Structure Necessary? Mimeo.
- Makkai, A. (1972): *Idiom Structure in English*. Mouton, The Hague, Paris.
- Виноградов, В. В. /1946/: Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. И сб-е Труды юбилейной научной сессии Ленинград. /1972/: Русский язык. Москва
- Шахматов, А. А. /1925/: Синтаксис русского языка, вып. I. Ленинград
- Wood, F. T. (1970): *English Verbal Idioms*. London.

On the Place of Idioms in Transformational Grammar

BY DR. ISTVÁN SZABÓ

This paper is devoted to the problem of how idioms should be treated and described in transformational grammar. A sketchy review of basic literature written on the matter so far and a succinct analysis of the very notion „idiom” occupy the first pages. Several important points are made here: firstly, idioms differ from non-idiomatic wordcombinations in that their meaning is not the sum-total of their constituents, i. e., their interpretation does not follow the pattern of Katz and Fodor’s projection rules; secondly, many idioms contain semantically incompatible concatenations of words thus not conforming to Katz–Fodor’s selection restrictions, and – because they do function as meaningful units in natural language – the criterion of meaningfulness and interpretability laid down by Katz and Fodor and declared universal must be declared invalid; thirdly, idioms have different degrees of frozenness; and, fourthly, this fact poses a serious problem for those linguists who claim that optional transformations apply automatically to all kernels. An attempt to classify the idioms of English according to their transformational deficiencies is the next step; finally, we set forth our hypothesis concerning the causes of the various degrees of frozenness: we hypothesize a dependence between the degree of transformability and the degree of figurativeness: The greater the figurativeness expressed by the given idiom, the lesser the degree of its syntactic frozenness. This assumption is then tested on a considerable number of examples. Since a number of linguistic facts do not corroborate our assumption, we are led to the conclusion that contingent factors (e. g., usage) also contribute to the varying degrees of frozenness, and, in the final analysis, many transformational deficiencies of idioms cannot be subsumed under any „non-trivial” rule. There are, however, transformations, viz. topicalization and conjoining (and perhaps some others) that can never be applied to idioms, and it is beyond any doubt that these transformations are blocked for semantic reasons. Our final conclusion is that grammatical transformations are not fully autonomous or independent of meaning (and that invalidates the claim still maintained by some transformationalists about autonomous syntactic rules).

О месте идиомов в трансформационной грамматике

Д—р Иштван Сабо

В настоящей работе излагается такая проблема: как должны быть описаны идиомы в трансформационной грамматике? В начале статьи дан краткий обзор литературы по данной теме, а также изложено вкратце само понятие идиом. В этой связи подчеркиваются следующие положения: во-первых, идиомы отличаются от неидиоматических конструкций тем, что их значение не является суммой значе-

ния компонентов, т. е. их толкование происходит не по принципу проекционных правил Каца и Фодора; во-вторых, многие идиомы содержат семантически несочетаемые соединения слов, и это обстоятельство противоречит правилам селекционных ограничений Каца—Фодора: такие сочетания могут функционировать и функционируют в естественном языке как осмысленные /т. е. имеющие смысл/ единицы; таким образом критерий осмысленности /семантической правильности/, установленный упомянутыми авторами, мы должны считать несостоятельным; в-третьих, для идиомов характерна разная степень устойчивости /"окаменелости"/; и, в-четвертых, этот факт представляет большую трудность для лингвистов, которые считают, что все необязательные трансформации применимы автоматически к ядерным конструкциям.

Затем мы пытаемся провести классификацию идиомов английского языка по их трансформационной "неполноценности"; наконец излагаем свою точку зрения относительно причин разной степени окаменелости. Мы предполагаем, что существует причинная связь между степенью окаменелости и степенью образности: чем сильнее образность данного идиома, тем меньше его окаменелость, и наоборот. После этого на довольно большом количестве примеров проверяется состоятельность нашего предположения. Так как найдено много языковых фактов, не подтверждающих выдвинутую нами точку зрения, мы должны оговориться, что случайные факторы /напр. узус/ тоже играют роль в степени нетрансформируемости, и далеко не все трансформационные признаки идиомов могут быть сформулированы в "нетривиальных правилах". Однако существует несколько трансформаций, а именно соединительная трансформация и топикализация /ремизация/ и, быть может, несколько других, которые неприменимы к идиомам по семантическим причинам. Наш последний вывод таков: правила грамматических трансформаций не вполне автономны, т. е. в определенных случаях они зависят от семантических факторов /и этот факт сводит на нет утверждения некоторых представителей трансформационной грамматики о вполне автономном характере синтаксических правил/.